

Роль сім'ї у вихованні і розвитку обдарованої особистості

Терещенко Л.А., кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник лабораторії
психології навчання ім. І.О.Синиці Інституту
психології ім. Г.С. Костюка АПН України

У статті розглянуто поняття «обдарована особистість». Наведені деякі психологічні проблеми, які виникають у процесі розвитку, виховання і соціалізації обдарованих дітей.

Ключові слова: обдарована дитина, процес соціалізації, виховання.

Постановка проблеми

Глибокі перетворення, що відбуваються в усіх сферах нашого суспільства, не могли не відбитися на системі освіти, яка безпосередньо визначає інтелектуальний потенціал країни в майбутньому. Суспільству необхідні люди, які мислять не шаблонно, вміють шукати нові шляхи рішення запропонованих задач, знаходити вихід з проблемної ситуації. Стає важливим ранній вияв, навчання та розвиток обдарованих дітей.

У наш час проблема розвитку та виховання обдарованих дітей все більше привертає увагу з боку психологів та педагогів. Створена Всесвітня рада з питань таланту та обдарованості дітей, в склад якої входять представники 23 країн. Основні завдання Ради – вивчення обдарованих і талановитих дітей, створення спеціальних програм з їхнього розвитку.

Аналіз психолого-педагогічної літератури доводить, що тільки 2 - 6 % людей можна вважати обдарованими. Однак численні дослідження доводять, що із задатками обдарованості, здатністю до ефективної плідної діяльності народжується кожна психічно нормальна людина. Але спрямованість і ступінь обдарованості різні. Подальший розвиток задатків обдарованості залежить від мікро-, мезо- й макросередовища, де живе і формує своє Я людина. Варто відмітити, що в діагностиці обдарованості критерій

випередження (випереджального розвитку) не універсальний. Крім того, поки недостатньо з'ясовано, як пов'язані між собою високі інтелектуальні або творчі досягнення дітей та їх емоційне залучення: що є причиною, а що наслідком.

Метою статті є спроба на основі опрацьованої педагогічної, психологічної та соціально-педагогічної літератури надати психологічну характеристику обдарованої дитини; окреслити коло її психологічних проблем; визначити роль сімейного виховання у становленні обдарованої особистості.

Аналіз теоретичних досліджень

Обдарованість – це високий рівень здібностей людини, що дозволяє їй досягти особливих успіхів у певній галузі діяльності. Розрізняють загальну і спеціальну обдарованість. Загальна розумова обдарованість виявляється в оволодінні всіма видами діяльності, для успішного здійснення яких необхідні певні розумові якості. Спеціальна обдарованість пов'язана з певними видами діяльності, в яких вона найбільше розвивається.

Розрізняють шість сфер обдарованості дітей: інтелектуальна сфера, сфера академічних досягнень, творчість (креативність), спілкування, сфера художньої діяльності, рухова сфера.

Важливою проблемою для педагогів, психологів, батьків – є виявлення, розпізнавання великих потенційних можливостей розвитку дитини в майбутньому.

М. Лейтес визначає три категорії обдарованих дітей:

1. Діти з ранньою розумовою реалізацією – це діти зі звичайним рівнем інтелекту, в яких спостерігається особливе «тяжіння», інтерес до якогось окремого навчального предмета (до якоїсь галузі науки чи техніки). Така дитина (часто починаючи з середніх класів) захоплюється математикою, фізикою, біологією, мовою чи літературою, історією, або якимось своїм предметом. Вона може значно випереджати своїх однолітків легкістю |

засвоєння специфіки матеріалу, поглибленістю інтересу до нього. Уроки з інших предметів можуть її обтяжувати.

2. Діти з прискореним розумовим розвитком – це діти, які за однакових умов вирізняються високим рівнем інтелекту, особливо вони бувають помітними в молодших класах. За даними психологів, прискорений розвиток інтелекту завжди пов'язаний з великою розумовою активністю та пізнавальною потребою.

3. Діти з окремими ознаками нестандартних здібностей – ці діти не вирізняються розумовими особливостями, не випереджають однолітків у загальному розвитку інтелекту та не виявляють яскравих успіхів з того чи іншого навчального предмета, але вирізняються особливими якостями окремих психічних процесів (надзвичайна пам'ять на якісь об'єкти, багатство уяви, здатність до спостереження). Серед таких школярів трапляються учні з нелегким характером: незалежні, вперті, не дуже контактні.

Дамо характеристику психологічним особливостям обдарованих дітей на противагу їх психологічним проблемам.

Психологічні особливості обдарованих дітей	Психологічні проблеми обдарованих дітей
Гарна пам'ять, добре розвинуте абстрактне мислення; вміють розкривати взаємозв'язки між явищами і суттю, індуктивно і дедуктивно мислити; здійснюють логічні операції; мають великий словниковий запас	Підвищена вразливість і ранимість; перебільшене почуття страху; емоційна залежність; емоційна незбалансованість порівняно з однолітками
Мають високий рівень активності (завжди чимось зайняті); люблять складні ігри й байдужі до простих, котрими захоплюються їхні однолітки	Одноліткам не цікаво гратися з ними, як наслідок – ізоляція
Ставлять високі вимоги до себе	Відчуття незадоволеності – дуже критичні до себе та своїх досягнень
Мають розвинуте почуття справедливості	Конформність – відкидання стандартних вимог, особливо якщо

	вони йдуть врозріз з їхніми інтересами
Наполегливі в досягненні результату у сфері, яка їх цікавить, для них характерний творчий пошук	Прагнення до досконалості (перфекціонізм) – не заспокоюються, поки не досягнуть вищого рівня
Хочуть вчитися і досягають у навчанні успіхів, що і виступає джерелом їхнього задоволення	Ворожість до школи. Навчальна програма для них нудна й нецікава, тому що не відповідає їх здібностям
Краще за інших дітей займаються самостійною діяльністю, із задоволенням виконують складні й тривалі завдання	Ставлять завищені цілі (нереалістичні цілі), а не досягаючи їх, засмучуються та переживають, як наслідок – низька самооцінка Якщо ціль досягається – формується завищена самооцінка (почуття гордоців, винятковості, приниження інших тощо)
Вміють фантазувати, критично оцінювати навколишню дійсність, прагнуть проникнути в суть речей і явищ; занурення у філософські проблеми (замислюються над питаннями життя і смерті, релігійних вірувань і т. п.)	Виявляють нетерпимість стосовно інших дітей, які стоять нижче за них за інтелектуальним розвитком
Ставлять багато запитань і зацікавлені у відповідях на них	Потреба в увазі дорослих – віддають перевагу спілкуванню зі старшими, часто монополізують увагу дорослих, через що виникають проблеми у стосунках з іншими дітьми
Їм притаманне почуття гумору, життєрадісність	Надчутливість – дуже сприйнятливі до сенсорних стимулів: слова й невербальні сигнали сприймають як неприйняття себе оточуючими.
Здібності можуть виявлятися в якійсь одній сфері	Непропорційність в розвитку (наприклад: між мовленням та математичними здібностями); невідповідність між фізичним, інтелектуальним і соціальним розвитком

Робота педагогів, психологів, соціальних робітників та соціальних педагогів з обдарованими дітьми здійснюється в умовах певних

суперечностей. Тому вивчення «обдарованості» та віднаходження можливих шляхів роботи з такими дітьми є необхідним завданням психолого-педагогічної науки.

Основний виклад матеріалу

Першовідкривачами обдарованості дітей є батьки. Вони виконують найголовнішу роль у становленні й розвитку не тільки обдарованості дитини, а і її особистості.

Батьківське відкриття обдарованості власної дитини повинно народжувати радісне очікування і готовність вирішувати пов'язані з цим проблеми. Задача батьків полягає в тому, щоб вчасно знайти вірний момент, правильні слова та приклади для дитини, для формування у неї здорового самосприйняття.

Фахівці давно відмітили, що обдаровані діти часто виростають в інтелегентних сім'ях, і справа тут зовсім не в особливих генах геніальності, а справа в сімейній атмосфері, в системі сімейних цінностей.

Окреслимо коло соціально-психологічних проблем виховання обдарованої дитини в сім'ї.

Одна з головних психологічних проблем обдарованих дітей полягає в тому, що в них бачать дітей лінивих, впертих, інколи аномальних, «не відсвіту цього». Ранній та незвичайний розвиток дитини не помічають батьки з низьким рівнем освіти, або невисоким загально культурним розвитком. У сім'ях, де дитина є єдиною або навпаки, всі діти мають особливі здібності, теж нерідко «упускають» обдаровану дитину, тому що її нема з ким порівнювати.

Інший варіант батьківського ставлення – батьки не визнають свою дитину обдарованою. Але коли батьки «заплющують очі» на особливі здібності дітей, вони однак продовжують впливати на взаємини дитини з тими, хто поруч. Тоді дитині самотійно доводиться розбиратися у складних ситуаціях. Почуття провини, неприйняття себе, бажання «бути як усі» можуть утруднювати чи навіть нівечити розвиток особистості дитини.

Наступний варіант батьківського ставлення – батьки можуть відчувати провину через те, що, як їм здається, вони не до кінця чи не так, як потрібно, виконують свої обов'язки стосовно обдарованої дитини. Найчастіше це пов'язано з соціально-економічним статусом сім'ї – розвиток дітей, їх навчання коштує фінансових затрат. У такій ситуації діти часто відчують провину через те, що батьки змушені багато працювати. Внаслідок цього діти приховують свої здібності.

Ще один варіант батьківського ставлення – батьки бачать обдарованість там, де її немає. Особливо, коли вони самі талановиті в якій-небудь сфері. Вони очікують від дитини чогось «надзвичайного» й бачать бажане. Прес батьківських очікувань – надмірний тягар для дитини.

Ряд психологічних проблем виникає через те, що батьківська опіка часто виявляється в надмірному заохоченні дитини до якоїсь однієї сфери, наносячи шкоду іншим. Тоді дитина швидко починає розуміти, що в ній особливо цінують батьки. І може розвиватись однобічно, засвоївши, що перемогти, стати кращим, першим – це єдиний спосіб заслужити максимум батьківської уваги. Гіпертрофована увага до якоїсь однієї здібності дитини впливає й на її самосприйняття, на формування Я-концепції. Наслідком такого ставлення є:

- а) талант може бути «заритий у землю»;
- б) розвивається невротичне бажання завжди бути першим;
- в) непомірні батьківські амбіції можуть викликати високий рівень агресивності та ворожості дітей.

Тому потрібно прагнути того, щоб батьки та педагоги зрозуміли: особистість цілісна і цінна саме у цілісності, усвідомлення дитиною своєї унікальності, унікальності будь-якої іншої людини допоможе їй «перемагати так, щоб інші теж вигравали». Тим самим можна уникнути невротичних тенденцій.

Відома фраза про те, що обдарована дитина обдарована в усьому, – неправильна. Непропорціональність у розвитку – істотна проблема для

обдарованих дітей. Явні чи видатні здібності можуть виявлятися в якійсь одній сфері (наприклад, у математиці), водночас розвиток іншої сфери (наприклад мовлення) може бути нижчим від норми. Обдарованість може виявлятися в позашкільній діяльності, а в школі така дитина буває «середнячком», а то й нижче «середнячка».

Обдаровані діти виявляють надмірну наполегливість у бажанні отримати результат. Висока захопленість справою, яка їм вдається, швидко може призвести до завищених особистісних стандартів і внутрішньої незадоволеності: бути у всьому досконалим – неможливо. Оцінюючи свою роботу дорослими мірками, дитина опиняється в ситуації фрустрації, відчуває тривогу та невротичні переживання. Всі ці переживання можуть посилитись, якщо очікування дорослих, особливо батьків, надто великі. Дитина сприйматиме себе як невдачу, тобто йде формування заниженої самооцінки, тоді як завищено рівні домагань і об'єктивно гарні результати діяльності. Оцінне ставлення до дитини не корисне всім дітям, але для обдарованих дітей таке ставлення особливо небезпечне. «У мене нічого не виходить», «Я ні на що не здатний» – такі думки доволі часто з'являються в об'єктивно цілком успішних дітей. Цінність будь-яких успіхів та досягнень тут витіснено, бо така дитина бачить себе вимогливим батьківським оком.

Оскільки здібності розвиваються в процесі певної діяльності, їх формування більшою мірою залежить від батьків, розуміння ними суті відповідних здібностей, бажання побачити їх прояви і надати необхідну допомогу своїй дитині. Головний напрям впливу – сприяння активізації навчальної діяльності з метою вияву наявних у дитини здібностей, підтримання інтересу, заохочення досягнень, формування впевненості у своїх силах та можливостях.

Взагалі батьки заохочують і бажали б розвивати в своїй дитині пізнавальні потреби та різні здібності, але роблять вони це по-різному. Деякі батьки прагнуть до того, щоб дитина запам'ятала більше фактів, назв, подій, відчувала гордість за свої знання.

У вихованні обдарованої дитини батьки використовують певні виховні стратегії: стратегія прямого виховного впливу, де вони постійно пропонують дітям якісь розвиваючі ігри, вправи. Інколи ця стратегія дає результати, але дуже часто в дитини виникає внутрішня протидія.

Друга стратегія – непрямий виховний вплив. Категорія батьків вважає, що вивчати та розвивати їхню дитину повинні фахівці. Але не потрібно повністю перекладати всі турботи на плечі інших, а самим знаходитись осторонь.

Третя стратегія – коли батьки дають вибір своїй дитині й намагаються підібрати гарну школу, не контролюючи розвиток здібностей.

Найголовніше в таких сім'ях – атмосфера пізнавальних інтересів самих батьків (самі читають, ходять на виставки, не нав'язуючи свого інтересу). Така стратегія саморозвитку виявилась найефективнішою.

У кожній дитині закладені певні здібності, тільки в одних вони виявляються дуже яскраво й виразно, а інших залишаються дрімати всередині. Здібності можуть виявлятися і в ранньому дитинстві, і в зрілому віці. Від народження всі діти здібні, однак такі рівні здібностей, як обдарування, талант і геніальність притаманні далеко не кожному. Батьки повинні добре знати, що обдаровані діти швидше за інших виконують завдання, прагнуть до самостійності, до розв'язання завдань проблемного характеру або таких, які вимагають кмітливості, різних способів розв'язання, творчості.

Розвиток здібностей нерозривно пов'язаний із формуванням інтересу. Обдарованість і талант не люблять тиску. Більшість дітей конфліктують з вчителями, батьками в разі нетактовного ставлення, відсутності уваги або належного розумового навантаження. Ці діти відрізняються гарною пам'яттю, багатим словниковим запасом, вони надзвичайно гостро переживають невдачі, часто перебувають у стресовому стані, впертість і прагнення довести розпочату справу до кінця, що нерідко сприймається дорослими як вередливість, а допитливість може оцінюватися як порушення

норми. Батькам потрібно вибудувувати індивідуальний підхід до вирішення проблемних питань з дитиною. Вони повинні здійснювати контроль над читанням дитини, захопленнями, але спрямувати свою діяльність на організацію допомоги дитині, збільшити ступінь самостійності, здатність до ефективного вирішення різного роду проблем, створити умови для забезпечення позитивного емоційного стану обдарованої дитини, позитивно-стійкого ставлення до життя, творчої діяльності. Стосунки батьків повинні будуватися на довірі. Допомога не може мати форму наказу, батьки повинні формувати у дітей стійкість у психотравмуючих ситуаціях, навчати навичкам саморегуляції, набуття вміння щодо адаптації у соціально значущому середовищі без зниження потреби в реалізації обдарованості.

Батьки повинні особливу увагу приділяти розвиткові пізнавальних інтересів дитини, адже завдяки їм формуються основні інтелектуальні вміння, необхідні для засвоєння знань, закладається основа для подальшого успішного оволодіння знаннями. Тому батьки повинні розвивати у своїх дітей активну пізнавальну діяльність, зацікавлювати дитину різними видами завдань (пошукових, логічних, ігрових).

Звичайно, батьки не повинні залишати дитину наодинці зі своїми проблемами. Батьківська допомога має бути обережною, зваженою, вона має наштовхувати дитину на власні розв'язки, а не насаджувати свої. Головне завдання батьків – прагнути, щоб навчальна праця їх дитини приносила їй радість, а не муки й гіркоту невдач. Дитина, яка захоплена справою, яка їй до вподоби, виявляє наполегливість, силу волі, критичне ставлення до загальновідомого. В творчості дитина може реалізувати всі наявні в неї знання, уміння та здібності. Батькам потрібно знати, що обдарована дитина прагне довірливого спілкування. Вона хоче бачити у батьках мудру дорослу людину, яка збагатить її уявлення про світ і про саму себе, допоможе подолати труднощі. Дітям дуже хочеться, щоб батьки сприймали їх як рівноправних в особистісному плані партнерів. Їм не хочеться, щоб їх повчали, вони прагнуть рівноправного спілкування, щоб їх сприймали як

особистості й реагували на них як на особистість. Тому перед батьками стоїть проблема формування не просто особистості, а особистості обдарованої.

Висновки

Відтак, резюмуючи вищесказане відмітимо, що є декілька основних причин соціально-психологічних проблем обдарованої особистості:

- довготривала деривація з боку найближчого соціального оточення дитини, її важливих психологічних потреб;
- не сформованість у дитини засобів спілкування;
- усвідомлення дитиною своєї відмінності від інших дітей, і в наслідок цього у неї формується або завищена, або навпаки – неадекватно занижена самооцінка. І в залежності від цього в неї формується відчуття власної виключності від інших, гордості, приниження інших дітей тощо, або низький рівень вимог, критичності до себе, нездібності реалізувати свої потенційні можливості.

Отже, окреслимо основні стратегії батьківського ставлення до обдарованої дитини:

- зрозуміти й усвідомити її нестандартність (не перетворювати її на таку «як усі»);
- приймати дитину такою, якою вона є, а не розглядати її як носія таланту (не ігнорувати унікальність її даних, але й не захоплюватися нею занадто);
- не перетворювати життя дитини в «гонку» для задоволення високих батьківських амбіцій (не проектувати на неї особисті інтереси і захоплення);
- не опікати занадто талановиту дитину і не створювати для неї «мімозні» умови;
- вчити дитину спиратись на власні сили й дозволяти дитині самій шукати вихід із сформованої ситуації, вирішувати кожну задачу, яка їй під силу;

Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика. Збірник наукових праць.
Випуск 5, 2011

- не примушувати дитину надміру захоплюватися улюбленою справою;
- не тиснути на дитину в її шкільних справах, але завжди бути готовими в разі потреби прийти на допомогу;
- точно розраховувати момент і ступінь реакції на потребі дитини (якщо дитина поставила запитання, то не піддаватися спокусі розповісти про предмет усе, що вони знають самі, а тільки дати відповідь);
- вчити дитину терпінню і хвалити за старання;
- вчити дитину гідно програвати і не сприймати невдачу як трагедію;
- більше уваги приділяти фізичній активності дитини;
- вчити дитину бути дружелюбною у колективі;
- вчити дитину володіти своїми емоціями;
- сприяти тому, щоб дитина не занижувала свою самооцінку і разом з цим не виставляла свою обдарованість напоказ.

Таким чином, головним завданням виховання обдарованої дитини є: формування та розвиток її здібності до самоактуалізації, до ефективної реалізації її підвищених можливостей у майбутньому, в зрілій професійній діяльності.

Список використаних джерел.

1. Ведякина А.В. Из опыта работы по проекту «Центр поддержки творчески одарённых детей г. Черемхова» // Актуальні проблеми психології: Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога: Збірник наукових праць / За загальною редакцією С.Д. Максименка. – К. «BONA MENTE». – 2002. – Том 6. – Вип. 3. (2 частина). – С. 39 – 46.
2. Вивчення особистості підлітка / За ред. М.Т. Дригус. – К.: Інститут психології АПН України. – 1994. – С. 46 – 49.
3. Доровской А.И. Сто советов по развитию одаренности детей. Родителям, воспитателям, учителям. – М.: Российское педагогическое

агентство. – 1997. – С. 111 – 112.

4. Обдаровані діти і школа. Методика діагностики та педагогічний досвід. (Посібник для вчителів і психологів) / Автори-укладачі: Настенко Н.В., Білик Н.І., Моргун В.Ф. – Полтава: ПОПОПП. – 1998. – 120 с.

5. Панов В.И. Не только дар, но и испытание // Директор школы. – 2000. – №3. – С. 56 – 62.

6. Пономарьова-Семенова Р.О. До проблеми розвитку обдарованої особистості / Актуальні проблеми сучасної української психології. Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За редакцією академіка С.Д. Максименка. – К., Нора-Друк. – 2003. – Вип. 23. – С. 305 – 320.

7. Психология одарённости детей и подростков / Под ред. Н.С. Лейтеса. – издат. Центр «Академия». – 1996. – 416 с.

8. Словарь практического психолога. / Сост. С.Ю. Головин. – Минск. – Харвест. – 1998. – С. 337-539.

В статье рассмотрено понятие «одаренная личность». Приведены некоторые психологические проблемы, которые возникают в процессе развития, воспитания и социализации одаренных детей.

Ключевые слова: одаренный ребенок, процесс социализации, воспитание.

In this article, a concept of an «giftedness» is discussed. Some psychological problems that occur in the development, upbringing and socialization processes of gifted children are listed.

Keywords: gifted children, socialization process, upbringing